Berta Árpád

Szentkatolnai Bálint Gábor és a keresztény tatárok

Bálint Gábor 1844 márciusában, a Háromszék megyei Szentkatolnán született, közel ahhoz a helyhez, ahonnan 1819-ben Kelet megismerésére indult Körösi Csoma Sándor. Nemcsak indulásuk helye, de céljaik, tehetségük és nem utolsósorban székely vasakaraturk is csábít egyfajta párhuzam felállítására.

Akad azonban a két jeles orientalista között számos lényeges eltérés is. Az egyik: indulásuk időpontja. Körösi Csoma Sándor a reformkor idején, Bálint a kiegyezés után veszi kezébe a vándorbotot. Csomát a romantikus őshazakeresésben támogatta kora: a kialakuló polgári társadalom, a nemzetté válás hátteret nyújt neki. Bálint rossz korban született. Mint Kara György írja Bálint Gábor keleti leveleihez írt előszavában: „...Bálint Gábor tevékenysége ... a 18. század végében és a 19. század első felében gyökerező őshazakeresésekhez kapcsolódik inkább, mint a dualista Magyarország egyrészt józanabb, biztosabb alapú tudományos törekvéseihez..., másrészt a magyar uralkodóosztály ezeréves jussát, ősi »szittyá« dicsőségét igazoló aligha tudományos irányzataihoz.”¹

Lényeges eltérés van Csoma és Bálint utóélete között is. A tudománytörténet méltó helyére, a legnagyobb magyar tudósok közé helyezte Körösi Csoma Sándort. Bálint Gáborral szembeni adósságát azonban mindmáig nem törlesztette még a magyar és főként a nemzetközi orientalisztika. Tévedései, délibábos ábrándjai, túlzó következtetései jól ismertek. Az a hatalmas és rendkívüli értéket képviselő nyelvi és néprajzi anyag azonban, amit Oroszország és Ázsia területén gyűjtött, már kevésbé. Még akkor is így van ez, ha a magyar keletkutatás ezen adósságának törlesztése érdekében már többen is szót emeltek (György Lajos², Nagy Lajos Gyula³ és legutóbb Kara György⁴).

Ebben az írásban nem vállalkozhatom arra, hogy törlesszem az adósságot. Csak azt vállalom ezúttal föl, hogy elidőzők egyik legfontosabb és legértékesebb gyűjtésénél, annál a kazáni nyelvi gyűjtésnél, mely mindmáig a legteljesebb forrása a keresztény tatárok nyelvének, folklórájának, hiedelmeinek.

Kazáni tanulmányairól, keleti helyszíni kutatásairól s ezek tudományos eredményeiről esett már szó. Térjünk vissza az 1871-es évhez. Mint tudjuk, hosszabb és más célú tartózkodás tervével érkezett ide. Szerette volna néhány keleti nyelv elsajátításával megalapozni mongóliai tanulmányútját. Sajnálattal kellett azonban tudomásul vennie, hogy tervei valóra váltása ez idő tájt Kazánban nem sikerülhet neki. Emberi nagyságának és céltudatosságának bizonyítéka, hogy az előlotti hosszas sajnálkozás helyett, rögtön módosította eredeti elképzelését, és halogatás nélkül hozzálátott a tatár nyelv tanulmányozásához s egy olyan tatár nyelvi gyűjtés összeállításához, melyet mindmáig becses forrásként tarthatunk számon. Bálintnak ezúttal némi szerencséje is volt. Kazánban az első és legmeghatározóbb útmutatást ugyanis egy kitűnő tudóstól, a tatár nyelv kiváló ismerőjétől, N. I. Ilminszkijtől kapta. (Ilminszkij tudósi kvalitásain semmit sem csökkent az a tény, hogy mint az orosz érdekek feltétlen kiszolgálója, saját korában sem volt népszerű a tatárok körében, s politikai szerepének történelmi megítélése azóta egy jottányit sem változott.)

Bálint 1875-77-ben kiadott kazáni-tatár nyelv tanulmányai egy igen jól elkülöníthető, nyelvében, szokásaiban, anyagi kultúrájában elszigetelt és mindmáig jól nyomon követhető, kis

¹ Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandzuk szertartásos könyvéről. Bevezetővel újra közreadja Kara György. Körösi Csoma Társaság. Budapest 1973. 5.

² György Lajos. Bálint Gábor emlékezete. Egy kolozsvári egyetemi tanár oroszországi és belsőázsiai nyelv-tanulmányai. Kolozsvár 1945.

³ Nagy Lajos Gyula. Emlékezés Szentkatolnai Bálint Gáborra. Budapest 1944. (Kézirat a Körösi Csoma Archivum számára.)

⁴ L. I. jegyzet.

létszámú tatár csoportnak, a keresztény tatároknak a nyelvjárására vonatkozik. Így a munka címében szereplő „kazáni-tatár” minősítés voltaképpen megtévesztő, hisz Bálint gyűjtése oly mértékben eltér a tulajdonképpeni kazáni-tatártól, hogy indokoltabb keresztény tatárról beszélni.

De kik is ezek a muszlim környezetben élő keresztény tatárok? Bizonyos szempontból még ma is igen keveset tudunk róluk, hiszen a Volga-vidék egyik legkevésbé kutatott népcsoportjáról van szó, akiről elég szűkösek forrásaink. Igaz, nemrég jelent meg Muhamedsin igen kitűnő *Tatarü-krjasenü* c. monográfiája⁵, amely a keresztény tatárok anyagi kultúráját vizsgálja, különös tekintettel a 19. század második felére és a 20. század elejére, és számos egyéb hasznos információt is közöl a keresztény tatárok kialakulásáról, azonban önmagában Muhamedsin kötete sem tudja pótolni a keresztény tatárokra vonatkozó gyér ismeretanyagot.

Annyi bizonyos pedig, hogy ha egyszer vállalkozik majd valaki a keresztény tatár történelem megírására, egy szempontból egészen kivételes, irigylésre méltó helyzetben lesz: évszámra meg fogja tudni mondani ugyanis a keresztény tatár történelem kezdetét. Ez az évszám 1552. A keresztény tatárok történelme ugyanis a Kazáni Tatár Kánság bukásával egy időben veszi kezdetét. A középső Volga-vidéknek az Orosz Birodalomhoz történt csatolása után kezdődött meg az a nagyszabású misszionárius tevékenység, melynek elsődleges célja a terület korábbi urainak, a kazáni tatároknak pravoszláv hitre térítése volt. Már 1555-ben létrehozták a kazáni-szvjazsszki egyházmegyét. A cár a térítőktől azt követelte, hogy minél nagyobb számú tatárt hajtsanak keresztvíz alá békés úton. Az első megkeresztelkedett tatárok között főként azokat találhatjuk, akik már Kazán eleste előtt is Moszkva felé orientálódtak.

A térítés méretei az 50-es években meglepéssel tölthették el az oroszokat. Rendkívül jellemző, hogy az 1556-ban Kazánban kirobant oroszellenes fölkelés leverésében már aktív szerepet játszottak a keresztények. A következő évben több száz keresztényt telepítettek az oroszok Lajis környékére. Elsődleges feladatuk az itt emelt erődítmény védelme volt. Többségük utódjai ma is itt élnek.

A térítés — orosz szempontból nézett — kezdeti sikerei mégis inkább csak felületiek voltak. Germogen metropolita 1593-ban már így panaszkodik a cárnak: „...az újkeresztények együtt élnek a tatárokkal [ti. a muszlimokkal], csuvasokkal, cseremiszekkel, votjákkal, ugyanazt eszik és isszák, mint ezek ... az újkeresztények szegyetlen módon megtartották titkos tatár szokásaikat, nem tartják magukat a keresztény hithez.”⁶ Germogen leveléből az is kiderül, hogy az ide telepített oroszok is eltávolodtak a keresztény hittől. A metropolita panaszai az újkeresztényekre minden bizonnyal közrejátszottak abban, hogy a 17. század elejétől megváltozik a térítés toleráns módja, és szigorú intézkedések születnek (börtön, halálbüntetés) az új hitüket elhagyókkal szemben. A 17. századtól kezdődően jelentkezik a forrásokban (orosz történeti dokumentumokban) az új- és régikeresztények megkülönböztetése. A történelem folyamán e két elnevezés jelentése több ízben módosult. (A 16. század újkeresztényeinek megkeresztelt utódjait a 17. században már régikeresztényeknek mondják, szemben a 17. század folyamán megtérített újkeresztényekkel. Az idő haladtával természetesen az egykori újkeresztények leszármazottai régikeresztények lesznek. Így a 19. sz. végén már csak azokat tekintették újkeresztényeknek, akiknek az ősei a 18. sz. elején vagy utána vették fel a kereszténységet. Ez utóbbi újkeresztény társaság zöme egyébként a 19-20. sz. folyamán újra felvette a muszlim hitet.)

A 17. sz. elején foganatosított büntető szankciók és más rendeletek, köztük olyanok, melyek meghatározták, hogy csak az a tatár murza tarthatja meg földbirtokát, aki keresztény lesz, nem érték el céljukat. Az 1710-es években a korábbi közel 2000 fős tatár földbirtokos rétegből csak 100 vette fel az új vallást. Igaz, ők megőrizték földjeiket, míg a többiek java-részt kereskedőnek csaptak föl.

⁵ Muhamedsin, Ju. G., *Tatarü-krjasenü*. Istoriko-etnograficeskoe issledovanie material'noj kul'tury seredina 19 — nacała 20 v. Moskva 1977.

⁶ *Materialy po istorii Tatarskoj ASSR*. Leningrad 1932.

1720 táján az oroszok több mint másfél százados térítő tevékenysége után is csak harmincezerre rúg a keresztény tatárok száma. Ráadásul ezek többsége nem is tekinthető igazi kereszténynek.

Szilveszter kazáni metropolita 1729-es jelentéséből⁷ kiderül, hogy nem sokat változott a helyzet Germogen 1593-as panasza óta. Megtudjuk, hogy a keresztény tatárok alapvető foglalkozással sincsenek tisztában, nem tudnak imádkozni, oroszul alig tudnak pár szót, templomba nem járnak, gyermekeiket nem keresztelik meg, a tatár (vagyis a muszlim) temetőbe temetkeznek. Alig várják, hogy újra muszlimokként élhessenek.

Nagy Péter megpróbált ugyan néhány újabb kedvezményt tenni az újonnan megtért tatárok számára (pl. adófizetési kedvezmény, halasztás a katonai szolgálat alól), intézkedései azonban alig pár ezerrel növelték meg a keresztény tatárok számát. Az 1731-ben létesített Újkeresztény Bizottság és az 1740-ben létrehozott Újkeresztény Iroda drákói szigora csak olaj volt a tűzre.

A 18. sz. végén, a 19. sz. elején új irányvonal jelentkezik ismét az orosz politikában: ez a taktikus meggyőzés kora, melynek fő jellemzője a vallási türelem hirdetése. Az új politika értelmében türelmesen kell fellépni a muszlimokkal szemben. A térítés előtt meg kell teremteni annak feltételeit. Megindul a tatárul tudó misszionáriusok képzése. Igen sok templomot építenek fel. A gyakorlati teendők lebonyolításával az 1813-ban létesített Bibliai Társaságot bízzák meg. Később aztán e Társaság szinte kizárólagos feladata a liturgikus művek helyi nyelven történő kiadása lett.

A keresztény tatároknál ennek az irányzatnak a fentebb már említett Ilminszkij lett a fő képviselője. Tevékenysége az 1860-as években veszi kezdetét. Alapelve: a tatárok között csakis tatárok terjeszthetik hatékonyan a keresztény hitet. Ilminszkij tudta, hogy a pravoszláv hit terjesztésében főként azokra a tatárokra lehet számítani, akik elvégzik a misszionáriusok által vezetett keresztény tatár iskolákat, ahol beszélt tatár nyelven ismerkedhetnek meg a keresztény tanokkal. Ilminszkij ábécét szerkeszt a tatárok számára. Iskolákat létesít. 1867-től megkezdődik a keresztény tatár könyvek kiadása. Ilminszkij munkájának gyümölcse az 1870-es években kezdett beérni. Éppen akkortájt, amikor Bálint Kazánba érkezik.

A Tatár Köztársaság területén ma körülbelül százezer keresztény tatár él. Ez mintegy 7 százalékát jelenti a tatár lakosságnak. Az adat ugyanakkor erősen becslésjellegű, mivel az utolsó pontos adat 1926-os, ti. az 1926-os népszámlálás óta az egykori Szovjetunióban nem szerepelt a kérdőíveken a vallási hovatartozásra vonatkozó kérdés.

A keresztény tatár népesség négy nagyobb csoportban él. Közülük a legrégibb és létszámban legjelentékenyebb a közel negyvenezer főt számláló Kazánon túli csoport. Ezeknek az ősei közé érkezett 1871 tavaszán szentkatolnai Bálint Gábor.

Bálint kazáni tartózkodásáról, a Kazánban töltött négy hónap eseményeiről több hiteles forrásunk is van. Ezek Bálint Kazánból Fogarasi Jánoshoz és az Akadémiához küldött levelei, valamint útijelentése, amit hazaérkezése után az Akadémián olvasott föl. Ezek a Bálint-dokumentumok az 1871-es Akadémiai Értesítőben⁸, illetve az 1874-es Értekezésekben⁹ nyomtatásban is megjelentek, de helyet kaptak Kara György már említett kiadványában is. Az érdekesítően izgalmas, rendkívül olvasmányos útibeszámolók bőséges információi közül csupán néhány lényeges közlést emelek itt ki.

Az egyik ezek közül Bálint kazáni ismeretségi körére, s elsősorban Ilminszkijre vonatkozik, akiről a keresztény tatár történelem kapcsán esett már néhány szó. Ő volt a legnagyobb hatással Bálintra. Bálint Ilminszkijt „Oroszország legkitűnőbb török tatár nyelvismerőjének” tartja, és hallgat a tanácsára. Jelentésében írja: „Ilminszkij úr ... tanácsára főfigyelmemet a keresztény tatárok által beszélt nyelvre fordítottam, mint olyanra, amely sokkal tisztább a

⁷ L. 6. j. 47.

⁸ L. Bálint Gábor keleti levele. Akadémiai Értesítő 5 (1871) 241-245.

⁹ L. Bálint Gábor jelentése. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből 6 (1875) 3-19.

muzulmán tatárok nyelvénél azon körülményeknél fogva, hogy a keresztény tatárok, kik magukat *keresen*-nek nevezik, a muzulmán testvéreik által fölkarolt arab írást nem fogadták el, s így az arab és perzsa nyelvellem fölvetelére kevesebb alkalmuk volt és van, mint muzulmán testvéreiknek; az orosz kereszttség fölvetele pedig minden tanítás nélkül a legutóbbi időkgig igen kevésbé hatott a nép nyelvére, sőt a muzulmán tatárok az orosz nyelvből is sokkal többet tulajdonítottak el azon oknál fogva, hogy ők, mint városi lakók és szenvedélyes kereskedők, sokkal nagyobb érintkezésben állottak s állnak az oroszokkal, mint a jobbára szegény sorsú keresztény tatárok, kik csaknem kizárólag falun laknak és földműveléssel foglalkoznak.”¹⁰

Bálint, miután áttanulmányozott néhány keresztény tatár kiadványt, melyek ez idő tájt kezdtek megjelenni, rendszeres látogatója lett a kazáni lakása melletti keresztény tatár iskolának. A 70-es években közel negyven keresztény tatár iskola működött a Volga-Káma-vidéken. A központi közülük Bálint napi kétszeri látogatásának színtere lett. Bálint szívesen járt ide a tatár ifjak közé, akik mindig készségesen álltak rendelkezésére, segítették őt gyűjtésében.

Gyűjtése a következő tematikus egységekre osztható: közmondások, találós kérdések, dalok, mesék, népi hiedelmek leírása, liturgikus szövegek.

A gyűjtés körülményeiről Jelentésében¹¹ így számol be: „Minden dalt tudó fiatal tatárt magam köré gyűjtőm mondatolásuk után írtam a dalokat, a keresztény tatárok által elfogadott latin orosz betűkkel a leírás után fölolvastam előtők a mondatolt dalokat, és ha hiba volt a kiejtés fölfogásában, azt kijavítam; a harmadik műtétet képezte minden mondatolás után írt dalnál az ennek megértésére szükséges fejtegetés és magyarázás... A talányok és példaszólások gyűjtésénél szintén ilyen volt eljárásom. A népmesék gyűjtése pedig ekként történt: említett lelkész úr (Timothejev, a tanítóképezde lelkésze és tanítója) fölszólította a tatár tanulókat, hogy a tudott meséket bizonyos tölem kapandó ajándék fejében úgy írják le a keresztények által használt latin orosz betűkkel, amint azokat elbeszélni szokták hozzátétel s elvétel nélkül. Az ily módon leírt meséket egyik igen értelmes tatár, Szimon Borisz, a kazáni központi iskola segédtanítójával kijavítottam...”

Beszámolója szerint gyűjtése során saját és mások följegyzéseire egyaránt támaszkodott Bálint Gábor. Mindkét esetben azt az Ilminkszij által összeállított, néhány latin betűvel kiegészített cirill betűs ábécét használta, amelyen az első, helyenként még igen következtelen ortográfiajú, keresztény tatár könyvek megjelentek. Ezeket a följegyzéseket transliterálta azután a földolgozás során itthon Bálint Gábor.

Gyűjtése módjairól azonban nemcsak Bálint jelentése, hanem maga a gyűjtött anyag is árulkodik.¹² Az anyag efféle vallomásaira szeretnék néhány tanulságos példát bemutatni:

Bálint 45. közmondása így szerepel anyagában: *Ütän at tiz tirlej*. Fordítása Bálintnál: Tüzes ló hamar izzad. Ilyen közmondást nem ismerünk a tatárban. Ismert viszont egy *Üsän at tiz tirlej* alakú, s 'A lusta ló könnyen izzad' jelentésű közmondás. A Bálintnál szereplő *ütän* helyesen tehát *üsän*, jelentése pedig nem 'tüzes', hanem 'lusta'. Ez az elhanyagolhatóan apró korrekció igen fontos tanulságok levonására nyújt lehetőséget. Hogyan kerülhetett *ütän* az *üsän* helyére? A megoldás kézenfekvő. A Bálint korabeli keresztény tatár kiadványokban a cirill s és t írásképe (különösen a kezdetleges nyomdatechnika és igen rossz minőségű papír miatt) könnyen felcserélhető volt. Bálint jegyzetében tehát téves olvasatként *ütän* került. Ezt a fantom adatot, amikor azután itthon feldolgozta anyagát, 'tüzes' jelentésűnek határozta meg (így vette fel szótárába is), mert feltehetően az *ut* 'tűz' tatár szó valamilyen képzett alakjának és magas hangrendű változatának gondolta. Bálint apró tévedése arra mutat, hogy nem tudta gyűjtését minden esetben Kazánban értelmezni, és ellentétben azzal, amit Bálint az Akadémián tett jelentésében mondott, a közmondásokat nemcsak „mondatolás” után jegyezte fel, akadnak köztük olyanok is, melyek transliteráció útján kerültek be anyagába.

¹⁰ L. 9. j. 5.

¹¹ L. 9. j. 7-8.

¹² Bálint Gábor, *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok*. I-III. Budapest 1875-1877.

Bemutatnék egy másik példát is, amely szintén azt tanúsítja, hogy anyagának bizonyos részeit itthon értelmelte Bálint. A 102. közmondás így hangzik: *Tijari juk tujya kitkan*. Fordítása Bálintnál: Készülete nincs, s mégis lakadalomba (!) megy.

Ezúttal is a közmondás első szavával van probléma. Ellentétben az előző példával, itt a *tijar* 'készület' jelentésű szó lehet tényleges nyelvi adat. Így találjuk a szót Budagov szótárában¹³ 'kész' jelentésben, bár Radloff *tayar* 'bereit, fertig' adata valamint a török adatok forrásául közvetlenül szóba jöhető perzsa adatok (vö. pl. Steingass szótárában¹⁴ *taiyār*, *tayār* 'ready, prepared') inkább első szótagi *a*-t sejtetnek. A közmondás első szava azonban nem ez a perzsa eredetű szó. A ma is igen jól ismert közmondás jelentése pontosan: 'Nincs ki megfékezni (tkp. megfékezője), (így) lakodalomba ment'. A közmondást olyan emberek jellemzésére használják, akik féktelenek, önfejük, mindig saját fejük után mennek. Jól ismert a közmondás rövidített *tuyga kitkan* változata is. Az első szó (*tijari*) a tat. *tij-* 'visszatart, megakadályoz, megfékez' ige főnéviesült participiuma (*tijar [kese]* 'megtiltó, megfékező'), pontosabban ennek birtokos személyraggal bővített formája.

A helyszínen le nem fordított közmondás tehát ismét megréfélt Bálintot. Itthoni feldolgozása során aligha kételkedett abban, hogy a közmondás elején az ismert *tijar* (?) 'kész, készület' szó található, hisz így is érthető mondat kerekedett ki a fordítás során.

Végezetül egy más típusú tévedést említenék meg. Bálint jelentéseiből¹⁵ tudjuk, hogy gyűjtése során közvetítő nyelve az orosz volt. Erről így szól: „Ilymynszki úr, valamint egyáltalában az oroszok és köztem a beszélgetés orosz nyelven folyt, melynek ismeretét még itthon szereztem vala; csakis nagy szorultság esetén folyamodám a francia nyelvhez Ilymynszki úrral való beszédemnél. A tatárokkal is kezdetben szintén oroszul beszéltem, segítvén magam a török nyelvnek tatárul való átídomításával; később pedig csakis tatárul társalgék velök, segítve magamon az orosz nyelvvel.”

Már ez idézetből is kiténik, hogy Bálintnak jó orosz nyelvismerete ellenére is lehettek bizonyos nehézségei e téren. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy tatár adatközlői sem biztos, hogy kifogástalanul tudtak oroszul, olyan esetekben is számíthatunk téves értelmezéssel, ahol Bálint a helyszínen ellenőrizte gyűjtött anyagát.

A 12. számú mesében olvashatjuk az alábbi sort: *sunnan suñ ul jiylyanda dej karauil kic-kiryan dej*. Bálint fordításában: Erre a katona lerogyott és őrt kiáltott.

Az előzményekről annyit, hogy egy katona szállásolja be magát éjszakára egy öregember és egy öregasszony házába. Az öregek reggel kimennek dolgozni a mezőre, és egyedül hagyják a katonát a házban. A katona arra ébred fel, hogy furesa ijesztő hang szólal meg valahol a közelében. Nem tudva, hogy ez a kelő tészta hangja, megijed, leugrik a kemencepadkáról, pontosan a szénvonó vasára, mire a szénvonó nyele jól fejbe kólintja. Erre földre rogy és Bálint szerint őrt kiált.

Valójában a *karauil kic-kir*- szókapcsolat jelentése 'segítséget hív'. Bálint 'őrt kiált' fordítását két körülmény befolyásolhatta. Az egyik természetesen az, hogy a *karauil kic-kir*- szókapcsolat komponenseinek önálló szavakként 'ör, örség' és 'kiált' a jelentésük. Bálint azonban anyagát mindig értelemszerűen és nem szó szerint fordítja. Ezért döntőbbnek tűnik az, hogy a tatár szókapcsolat orosz fordítását: *karaul kricat* 'segítséget hív' ezúttal félreértette. Nem ismervén az orosz frazeológiai egység jelentését, az összetevők (*karaul* 'ör' és *kricat* 'kiált') elsődleges, általánosan ismert jelentéséből indult ki. (Az orosz *karaul* szónak egyébként önállóan is van 'segítség' jelentése.) Bálint téves fordításának oka tehát az orosz közvetítő nyelvben keresendő. A tatár *karauil kic-kir* szókapcsolat egyébként igen érdekes, mert az orosz *karaul kricat* tükörfordítása, míg az orosz *karaul* szó tatár közvetítéssel került a monolból az oroszba.

¹³ Budagov, L. *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narecij*. 1-2. Sanktpeterburg 1869-1871.

¹⁴ Steingass, F. A., *Comprehensive Persian-English Dictionary*. London [1939].

¹⁵ L. 9. j. 7.

Bálint kazáni gyűjtése az itt említett és számos további apróbb hiányosságai ellenére is felbecsülhetetlen értéket képvisel a keresztény tatár, a tatár és általában a volgai török nyelvek kutatása számára.

Csak remélni lehet, hogy máig kiadatlan egyéb keleti gyűjtései is napvilágot látnak egyszer. Nemcsak Bálint Gábor emlékének tartozik ezzel az utókor, de a magyar keletkutatás hagyományai is erre köteleznek.